

ОНТОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ Б. КІСТЯКІВСЬКОГО ДО З'ЯСУВАННЯ ВЗАЄМОЗАЛЕЖНОСТІ ПРАВА І ДЕРЖАВИ

Характеризується онтологічна взаємозалежність права і держави, обґрунтована у працях Б. Кістяківського, як ідеальна форма суспільної організації, як вагомий вклад ученого у теорію правової держави.

Ключові слова: право, держава, онтологічні підходи Б. Кістяківського, права держава.

Постановка проблеми. В умовах реформування правової системи України актуальним для вітчизняної історико-правової науки слід вважати вивчення і осмислення досвіду функціонування національних державно-правових інститутів в історичній ретроспективі. Українська правнича наука, наполегливо долаючи стереотипи абсолютизованої та догматизованої радянської методології, яка базувалася на принципах юридичного позитивізму, поступово еволюціонує у напрямі глибокого осмислення онтологічних проблем розуміння соціального буття, історико-правової реальності, пізнання її об'єктів, філософсько-правового аналізу права, його місця в загальноісторичному поступі людства. Однак ще чимало українських науковців залишаються на державно-центричних (легістських) позиціях, ставлячи державу над правом, роблячи його залежним від держави, а як наслідок – право ототожнюється із законом, а держава ставиться вище не лише за таке «право», а й за громадянське суспільство, функціонування якого є однією з важливих умов визнання держави правовою.

Для спрямування сучасного наукового дискурсу у межах відношення «право – держава» важливо чітко окреслити предметну сферу сучасної філософії права, а тому слід визначити проблеми найзагальніших підстав і сутності права, його специфіку й особливості співвідношення права з іншими соціальними нормами, питання сенсу місця й означення права в системі філософського вчення про світ, людину, форми і норми соціального життя, методи пізнання, систему цінностей тощо. Як відомо буття права передбачає й охоплює правову визначеність і впорядкованість світу людського буття, праворозуміння, правовий підхід до стосунків, форм, інститутів й установ у життєдіяльності

людей і суспільства. Тому предметна сфера філософії права традиційно охоплює й проблеми теорії права. У цьому сенсі до філософсько-правового інтересу належать, зокрема, й такі проблеми, як «право і держава», «людина – суспільство – держава», «держава як правовий інститут», «правова держава як реалізація ідей домінування (панування) права» тощо.

У цьому контексті видається придатним метод історизму, застосування якого дозволить ретроспективно поглянути на певну частину цінної наукової спадщини видатного українського правознавця Б.О. Кістяківського (1868–1920), що стосується означеної проблематики. Викладені в його працях ідеї та теоретичні положення можуть істотно посприяти не тільки вирішенню актуальних державобудівних проблем у час соціальних перетворень, а й стимулювати пошук нових підходів, ідей, концепцій, що матимуть позитивний вплив на розвиток учення про державу і право у межах людського виміру та загальносоціальної правосвідомості.

Стан дослідження. Без чіткого з'ясування онтологічної природи права, змісту і складу поняття правової реальності, знання основних форм буття права, його сутності та об'єктивності як сукупності чинних правових норм важко скласти об'єктивне уявлення про багатоаспектність права у його співвідношенні з правовою державою. Значення права і держави полягає в тому, що вони виступають засобами впорядкування суспільних відносин, покликані забезпечити нормальні умови життєдіяльності людей, слугувати для них способом спільного задоволення інтересів, узгодження та вираження їхньої волі. Будучи результатом цивілізаційного поступу людства, характеризуючись довготривалим періодом становлення, розвитку й удосконалення, генеза права й держави має свої особливості, хоча соціальні та гносеологічні корені їх мають багато спільного і взаємозалежного. На ці особливості таких правових явищ вказував Б. Кістяківський, обґрунтовуючи свою концепцію правової держави.

Протягом останніх десятиліть у незалежній Україні актуалізувалася увага до творчої спадщини цього незаслужено тривалий час замовчуваного вченого. Його теоретико-методологічні та філософсько-правові погляди досліджувалися М. Альчук, В. Бігуном, Р. Гринюком, Л. Депенчук, А. Козловським, С. Максимовим, О. Меленко, М. Поповичем, В. Тимошенко, С. Хейман та ін. У їх публікаціях, зокрема, підкреслювалося важливе наукове значення висвітлення ним у працях теорії правової держави, проблеми «людина в праві». Відзначаючи, що

у вченні Б. Кістяківського сформульована оригінальна теорія ціннісного тлумачення права і держави, політолог В. Волинець зазначає: «Орієнтуючись на найсучасніші здобутки тогочасної державно-правової науки, Б. Кістяківський спромігся не лише виступити зі змістовною та цінною у науковому плані критикою цілого ряду теорій організації і функціонування державної влади, а й обґрунтувати своє концептуальне бачення того, що саме являє собою держава (і зокрема така її форма, як правова і конституційна держава), якими є цілі її розвитку та основні функції, що визначаються загальною логікою взаємодії держави, суспільства та індивіда. Ця теорія функцій держави Б. Кістяківського становить незаперечний інтерес для сьогодення і має всі ознаки актуальності, оскільки нині ми стикаємося з багатьма з тих проблем, на які цей визначний і непересічний юрист і правознавець вказував майже століття тому» [1, с. 4].

Розглядаючи онтологічну взаємозалежність і взаємообумовленість права і держави, на чому й ґрунтується концепція правової держави Б. Кістяківського, ставиться **мета** з'ясувати значення ціннісного тлумачення держави і права у формуванні й розвитку теорії правової держави, здійснити філософсько-правове осмислення обґрунтування ученим ролі права у втіленні її влади.

Виклад основних положень. В одній із своїх фундаментальних праць Б. Кістяківський зазначав: «Жоден орган державної влади не може діяти інакше як здійснюючи право, тобто або через узгодження чинним правом, або щонайменше з правом, яке має діяти чи отримати силу. Жодна функція, жодна діяльність держави не може суперечити існуючому правопорядку. У всій державній організації складається цей принцип панування права» [2, с. 450]. Цими словами концептуалізовано визначальну ідею аналізу співвідношення права і держави, взаємообов'язку цих правових феноменів у їх діяльнісному прагматичному втіленні. Для адекватного усвідомлення сенсу сформульованого положення необхідно звернутися до з'ясування того, як учений зі своїх філософсько-правових позицій тлумачив поняття права і держави (насамперед правової) та їх взаємодію з суспільством, з людиною.

Досліджуючи теоретичні та методологічні засади права у суспільстві, аналізуючи загальні принципи створення системи наукових знань про право, особу, суспільство, Б. Кістяківський розкривав на основі плюралістичного підходу сутність права як соціального явища, в якому відображено рівень культури конкретного соціуму, його цивілізаційного розвитку. Запропонувавши оригінальні методи пізнання

соціокультурної реальності та правових відносин, що базувалися на соціології і неокантіанській філософії, учений розглядав право як соціальний феномен, пов'язаний з різними сферами життєдіяльності людини, суспільства. Торкаючись безпосередньо цього питання, учений у статті «Реальність об'єктивного права», яку сам жартівливо назвав «критико-методологічним шкідом», опублікованому у Міжнародному щорічнику філософії культури «Логос» (1910 р.), писав: «... Розвій науки про право довів до переконання, що право входить до різних сфер людського життя і діяльності, які можуть бути предметом різних галузей гуманітарних наук. Право є і державно-організаційне (саме цю ознаку учений ставив на перше місце. – *З.Г.*), і соціальне, і психічне, і нормативне явище. Усі ці різні його прояви або всі боки його багатолікої й багатоманітної сутності підлягають цілком самостійному вивченню та розробленню» [3, с. 153].

Акцентуючи увагу на «державно-організаційному або державно-наказовому понятті права», Б. Кістяківський підкреслював, що більшість правників-позитивістів з прихильністю ставляться саме до цього поняття права. Критикуючи основні положення такого підходу (щоправда, в політичному аспекті), заперечуючи головний принцип юридичного позитивізму – абсолютний суверенітет держави, учений позитивно ставився до прагматизму догматичної юриспруденції. Він, зокрема, зазначав: «Його (позитивістського поняття права. – *З.Г.*) переваги є безперечні, бо воно має на увазі державно-організаційний елемент у праві. Та воно і вкрай обмежене, позаяк, щоб не бути неконсеквентним, з погляду цього поняття, з ділянки права треба вилучити значну частину звичаєвого права, велику частину державного та міжнародного права. Справді, одні правники-позитивісти або зовсім не визначають деяких із цих видів права, або заперечують за ними правовий чин, інші стараються підвести їх під своє поняття права, але досягають цього через софістичні викрути і логічні натяжки» [3, с. 155].

І хоч існує множинність наукових понять права, проте, на думку вченого, «не підлягає сумніву, що право як явище – єдине». Цю тезу не може спростувати навіть такий факт, як певна безперспективність вирішення кардинального завдання – створити єдине наукове поняття права навіть після того, як у першій половині XIX ст. виробився принцип єдності права, що сталося, як вважав Б. Кістяківський, «почасти ціною звуження ділянки права, що мало своїм проявом заперечення природного права», і цей «принцип єдності права як явища став загальноновизнаним науковим надбанням» [3, с. 159–160].

Для розвитку науки про право, на погляд ученого, велике значення мають напрям, темп та інтенсивність філософського мислення як особливої форми життєдіяльності людини, котра набула якості опосередкованого, узагальненого пізнання, яке за допомогою абстрагування, міркувань і типізації деяких фактів про певні явища (у нашому контексті права і держави) розкривають їх необхідні зв'язки, закономірності, тенденції розвитку, вдосконалення, поширення тощо. Перебуваючи тривалий час у Німеччині (навчання, захист дисертації), Б. Кістяківський ґрунтовно ознайомився з філософськими системами І. Канта і Г. Гегеля, став прихильником неокантіанської філософії, зокрема Баденської і Марбурзької шкіл. Неокантіанські ідеї справили значний вплив на формування його філософсько-правового вчення. Поділяючи зміст тези Канта у його «Критиці чистого розуму» про те, що визначення поняття і предмета права надто складне, бо стосується компетенції загальної філософії (згодом у «Метафізиці звичаїв» німецький філософ цю тезу виклав у чіткішій формі), український правознавець підкреслив: «В сучасних термінах це визначення звичайно виражають у формулі: право є сукупність норм, які встановлюють та розмежовують свободу осіб» [4, с. 223]. Цим твердженням скеровується напрям пізнання і осмислення сутності права через принцип свободи, який у правовій філософії визнавався одним із ключових, оскільки «конституювання нормативної сфери права передбачає її обов'язкову співвіднесеність із суміжною сферою свободи» [5, с. 307]. Як відомо з історії правових вчень, представники різних правових шкіл, зокрема сучасники Б. Кістяківського, нерідко формулювали дефініції права або через поєднання з тлумаченням філософської категорії «свобода», або ж через навмисне ігнорування нею. Натомість український правознавець до цього питання підходив шляхом обґрунтування світоглядної функції, тобто визначаючи основні сфери людського буття (насамперед пов'язані з правом), вказуючи на суб'єктивно-творчі можливості людини, її сутність, сенс життя та призначення. Поділяючи погляди неокантіанців та частково трансформуючи їх на тогочасну російську дійсність, Б. Кістяківський, прагнучи сформулювати чіткі положення науки про суспільство шляхом залучення насамперед методології соціального аналізу, розглядав свободу як особливий спосіб детермінації духовної реальності.

Аналізуючи статтю ученого «На захист права (інтелігенція і правосвідомість)», опубліковану 1909 р. у російському альманасі «Вехи», доктор філософії М. Альчук зазначає: «Свобода являє собою як

початок, так і кінцеву ціль всього розвитку духу. Людська свобода – результат довгої праці духу. Людина не народжується вільною, як вважав Руссо. За Гегелем, людина являється вільною не за своєю природною, а за духовною сутністю. Отже, вільна людина проявляється в ході довгого соціально-історичного розвитку (як і держава). В процесі цього розвитку людина досягає справжньої, самоусвідомленої свободи, створює свій світ свободи, права і держави» [6, с. 201–211]. Отже, право, на захист якого виступав у роки деспотії царського самодержавства український вчений, орієнтуючись на засади природно-правового підходу, розглядалося ним як форма суспільних відносин, що в онтологічному плані являє собою сукупність таких формальних властивостей, як свобода, рівність, справедливість. Саме таке розуміння права повинно бути визначальним у механізмі управління життєдіяльністю суспільства, котрий діє у правовій державі.

За Б. Кістяківським, держава є правовою організацією осілого на певній території народу, об'єднаного певним ступенем соціальної солідарності і наділеного організованою владою. Не абсолютизуючи ролі держави, учений стверджував, що саме за допомогою держави здійснюється те, що є потрібним, важливим і цінним для всіх. «Держава сама по собі є найбільш всеохоплюючою формою солідарності, – підкреслював він, – і водночас вона веде до створення і вироблення найбільш повних і всебічних форм людської солідарності. Спільне благо – ось формула, в якій виражаються ідеальні цілі і завдання держави як такої» [7, с. 427].

В іншій праці учений на поставлене питання: «У чому ... справжні завдання та істинні цілі держави?» дає чітку відповідь: *«Вони полягають у здійсненні солідарних інтересів людей* (виділено нами. – З.Г.). За допомогою держави здійснюється те, що потрібне, дороге та цінне всім людям. Держава як така є просторово найосяжніша і внутрішньо всеохопна форма повної зорганізованої солідарності поміж людьми. Разом з тим, вступаючи у міжнародні зносини, вона доводить до створення та опрацювання нових, ще осяжніших і в майбутньому, може, щонайповніших і всебічних форм людської солідарності» [8, с. 239].

Отже, сприяючи зростанню солідарності між людьми, держава робить людину благородною, правослухняною і підносить її. На думку вченого, саме держава дає можливість такій особистості краще розвивати всі сторони людської природи і здійснювати ідеальні цілі. Саме «у цій ролі ушляхетнення та піднесення людини, – за Б. Кістяківським, – і полягає істинна сутність й ідеальна природа держави» [8, с. 239].

Пишучи про ознаки держави, учений характеризував її як «правову організацію народу, який має у всій повноті свою власну, самостійну і первинну, тобто ні від кого не позичену владу» [7, с. 243]. Зпоміж відомих в історії держави і права кількох типів організації і функціонування держави як відповідним чином організованої суспільної структури Б. Кістяківський виділяв правову державу. «Більшість сучасних (йдеться про початок ХХ ст. – З.Г.) європейських та американських держав, – вважав учений, – належать за своїм ладом до конституційних або правових держав» [8, с. 243]. І хоч ці держави дуже різноманітні, проте їх об'єднує відповідність головному принципу, що є для них визначальним, який полягає у тому, що «у правовій державі владу поставлено в певні межі, які вона не повинна і жодним чином не може переступити» [8, с. 243]. Отже, влада здійснюється на основі певних загальноприйнятих норм, принципів і правил. А це істотно змінює, на думку вченого, співвідношення між ідеями держави і права, тобто якщо для абсолютистської держави ідея держави височіє над ідеєю права, то для правової держави це співвідношення видозмінюється протилежним чином. Б. Кістяківський підкреслював: «Влада у сучасній державі стає правовою. Панування правової ідеї ... виражається в тому, що всі дії влади в ній зумовлюються і регулюються правовими нормами... Отже, влада зрештою не є пануванням осіб, що наділені владою, а є служінням цих осіб загальному благу» [7, с. 282], тобто «державна влада у правовій або конституційній державі є не лише обмежена, а й суворо підзаконна; підзаконність державної влади є загальновизнаною перевагою державного ладу» [8, с. 245].

Акцентуючи на тому, якою саме має бути правова держава, Б. Кістяківський однозначно називав такою конституційну державу, в якій здійснюється принцип панування права і визначається народовладдя. «В ній, – підкреслював учений, – влада є зчеплена з народом, бо сам народ тут бере участь в організації влади і створенні державних установ. Щонайважливіша інституція правової держави – народне представництво, що виходить з народу, є співучасником влади, безпосередньо створюючи одні її акти та впливаючи на інші» [8, с. 247].

Отже, народне представництво, як і законодавство, потрібне для регулювання життєдіяльності суспільства і держави. Право перебудовує державу і перетворює у правове явище чи творіння права. На переконання Б. Кістяківського, правова держава – це розвинута конституційна держава, в якій право є основою державності. Учений вважав, що конституційна держава за певних умов може стати правовою.

Для цього необхідно, щоб органи влади та їхня діяльність підпорядковувалися праву; судовий устрій ґрунтувався на правових принципах; було досягнуто конституційної організації держави; діяло народне представництво; законодавство підпорядковувалося правовим нормам; урядова діяльність здійснювалася чітко за правовими нормами. Усе це забезпечує досягнення цільовідповідної мети, яка встановлена правом. Цілі та інтереси держави визначаються правовим порядком, при якому мета урядової влади збігається з інтересами правової держави.

Проф. С. Максимов, який серед вітчизняних учених, по суті, першим назвав Б. Кістяківського «видатним українським філософом права» [9] і присвятив аналізу його вчення кілька публікацій, вважає, що саме у численних працях цього правознавця теорія правової держави була розвинута і належно методологічно обґрунтована. «Для нього правова держава, – підкреслює професор, – з одного боку – це ідеальна модель, а з іншого – реальна історична форма державності, найвища з практично існуючих, в якій поступово знаходить свій вияв цей ідеал» [10, с. 272]. Незважаючи на те, що між правовою державою як ідеєю та емпірично конституційованою державою, за Б. Кістяківським, не існує повної відповідності, все ж ідея права служить орієнтиром на шляху творення вищої форми державного буття, такої організації, що онтологічно відповідає культурній спільноті.

Висновок. Розглядаючи взаємозалежність, взаємообумовленість права і держави як соціокультурних феноменів, як дві сторони одного й того ж складного явища шляхом його онтологічного осмислення, Б. Кістяківський вважав, що право має регулювати діяльність і внутрішнє життя держави, а для цього потрібне законодавство і народне представництво. У правовій державі всі сфери діяльності мають підпорядковуватися нормам права.

Безумовно, висвітлення лише одного з аспектів концепції правової держави, обґрунтованій у філософсько-правовому вченні видатного українського вченого, – то лише крок у напрямку дослідження його творчої спадщини. Заглиблення у цю багатогранну джерельну базу – добра перспектива для науковців у пошуках відповідей на сучасні виклики практики вітчизняного державного будівництва.

1. Волинець В. Функції держави і проблеми організації публічної влади у правовій державі (Б. Кістяківський) / Віталій Волинець // Юридична Україна. – 2012. – № 6. – С. 4–10.

2. Кистяковский Б.А. Философия и социология права / Б.А. Кистяковский. – СПб.: РХГИ, 1999. – 482 с.
3. Кістяківський Б.О. Реальність об'єктивного права // Богдан Кістяківський. Вибране. – К.: Абрис, 1996. – С. 97–170.
4. Кістяківський Б.О. Методологічна природа науки про право / Богдан Кістяківський. Вибране. – К.: Абрис, 1996. – С. 207–236.
5. Бачинін В.А. Філософія права: словник / В.А. Бачинін, В.С. Журавський, М.І. Панов. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 408 с.
6. Альчук М.П. Богдан Кістяківський. На захист права / М.П. Альчук // Проблеми філософії права. – 2006–2007. – Т. IV–V. – С. 207–211.
7. Кистяковский Б.А. Государственное право (общее и русское): лекции // Б.А. Кистяковский. Философия и социология права / сост., примеч., указ. В.В. Сомова. – СПб.: РХГИ, 1999. – С. 418–465.
8. Кістяківський Б.О. Держава і особистість // Богдан Кістяківський. Вибране. – К.: Абрис, 1996. – С. 237–274.
9. Максимов С. Б. Кістяківський – видатний український філософ права / С. Максимов // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 1. – С. 126–136.
10. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні: монографія / Л.М. Герасіна, О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань та ін. – Х.: Право, 2009. – 352 с.

Гоменюк З.П. Онтологические подходы Б. Кистяковскогo к выяснению взаимозависимости права и государства

Характеризується онтологічна взаємозалежність права і держави, обґрунтована в трудах Б. Кистяковскогo, як ідеальна форма громадської організації, як вагомий вклад ученогo в теорію правового державства.

Ключевые слова: право, государство, онтологические подходы Б. Кистяковскогo, правовое государство.

Homenjuk Z.P. Ontological approaches of B. Kistjakivskij's to the Law and the State interdependence ascertaining

The article deals with ontological interdependence of the law and the state, grounded by B. Kistjakivskij, as an ideal form of public organization, as a scientist's contribution to the theory of the legal state.

Key words: B. Kistjakivskij, law, state, ontological approaches of B. Kistjakivskij, legal state.

Стаття надійшла 5 грудня 2012 р.